

Ανάπτυξη λόγου σε παιδιά με κοχλιακό εμφύτευμα

Ευγενιάδου Ελισάβετ, ΠΕ 60 ΕΑΕ

ΛΟΓΟΣ και ΓΛΩΣΣΑ

- Ο **λόγος** είναι:
 - μια γνωστική διαδικασία που συμβάλλει στην επικοινωνία και την απόκτηση της γνώσης (Τζουριάδου, 1995).
 - μια εγγενής ικανότητα του ανθρώπου που τον κάνει να διαφέρει από τα υπόλοιπα πλάσματα (Τζουριάδου, 1995).
 - μια σύνθετη λειτουργία στην οποία υπεισέρχονται αναπτυξιακές διεργασίες, με τις οποίες το παιδί αποκτά επάρκεια στην χρήση της μητρικής του γλώσσας, ώστε να εκφράζεται και να αλληλεπιδρά με τους άλλους (Τζουριάδου, 2008).
 - μια ατομική πράξη θέλησης και ευφυΐας και αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το άτομο χρησιμοποιεί την «κοινωνική» γλώσσα (Τομπαΐδης, 1995).

ΛΟΓΟΣ και ΓΛΩΣΣΑ

◉ Γλώσσα:

- Σύμφωνα με τον F. de Saussure είναι το σύστημα των γλωσσικών σημείων και των μεταξύ τους σχέσεων με βάση το οποίο τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας επικοινωνούν.
- Έχει κοινωνικό χαρακτήρα (Chomsky, 2006).
- Συνίσταται από ένα σύνολο συμβόλων, αλλά και από ένα ορισμένο σύνολο κανόνων (Τζουριάδου, 1995).

◉ Σε αντίθεση με τη γλώσσα, που είναι σύστημα, ο λόγος είναι μια δραστηριότητα επικοινωνίας, με την οποία το άτομο κατανοεί τους άλλους και γίνεται κατανοητό από αυτούς (Τζουριάδου, 1995).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΛΩΣΣΑΣ

- Για να θεωρηθεί η ανάπτυξη της γλώσσας ολοκληρωμένη, το άτομο απαιτείται να διαθέτει γνώση της μορφής, του περιεχομένου και της χρήσης της γλώσσας (Bloom & Lahey, 1978).
- Η **μορφή** περιλαμβάνει το φωνολογικό στοιχείο (ήχους και τους κανόνες των πιθανών συνδυασμών τους), το μορφολογικό στοιχείο (τα μορφήματα και τους κανόνες για το σχηματισμό των λέξεων) και το συντακτικό στοιχείο (τους συντακτικούς κανόνες που αποτελούν τη βάση για το σχηματισμό φράσεων και προτάσεων).
- Το **περιεχόμενο** περιλαμβάνει το σημασιολογικό στοιχείο (έκφραση των γνώσεων του ατόμου σχετικά με τις έννοιες και τις σχέσεις που τις διέπουν).
- Η **χρήση** περιλαμβάνει το πραγματολογικό στοιχείο (διαφορετικές επικοινωνιακές συμβάσεις).

ΟΜΙΛΙΑ

- Προφορική έκφραση του λόγου, δηλαδή η δημιουργία καταληπτού ακουστικού λόγου (Τζουριάδου, 1995).
- Πρόκειται για την παραγωγή του μηνύματος για την έκφραση των σκέψεών μας, είναι δηλαδή μια νοητική διαδικασία που απαιτεί σκέψη και προγραμματισμό (Πόρποδας, 2003).
- Βασικές ενότητες της ομιλίας είναι τα φωνήματα – φθόγγοι, που συνδυαζόμενα δημιουργούν ενότητες λόγου, όπως οι λέξεις και οι προτάσεις.
- Ομιλία και ακουστική πρόσληψη → επικοινωνία

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

- Έννοια – συμπεριφορά ευρύτερη από την ομιλία και τον λόγο.
- Αφορά την ανταλλαγή των σκέψεων, των ιδεών, των συναισθημάτων των επιθυμιών (Τζουριάδου, 1995).
- Χωρίζεται στη λεκτική επικοινωνία και την μη λεκτική επικοινωνία.
- Πραγματοποιείται μέσα από την ομιλία και τον λόγο, μέσα από την κίνηση, την ζωγραφική, την έκφραση, την μουσική κτλ.
- Εξελικτικά προηγείται από τον λόγο και την ομιλία.

ΘΕΩΡΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΛΟΓΟΥ

- Η **εκμάθηση του λόγου** είναι μια εξελικτική διαδικασία.
- Έχουν προταθεί πολλές **θεωρίες** για την ανάπτυξη του λόγου, επικρατέστερες εκ των οποίων είναι:
 - Θεωρία της μάθησης (Skinner)
 - Γενετική θεωρία (Chomsky)
 - Γνωστική θεωρία (Piaget)
 - Κοινωνικοπολιτισμική (Vygotsky)

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

- Κλάμα ή γέλιο (0-2 μηνών)
- Βαβίσματα (2-4 μηνών)
- Συγκεκριμένοι ήχοι (6 μηνών περίπου)
- Πρώτες λέξεις (1^ο έτος)
- Τηλεγραφικός λόγος (2^ο έτος)
- 1000 λέξεις (τέλος του 3^{ου} έτους)
- Σύνταξη προτάσεων, λόγος σύνθετος (4^ο έτος)
- Λόγος γραμματικά και συντακτικά σωστός (5^ο έτος)

ΛΟΓΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ

- Ραγδαία ανάπτυξη σε όλα τα επίπεδα (φωνολογικό, μορφοσυντακτικό, εννοιολογικό και πραγματολογικό).
- Τα παιδιά που αναπτύσσονται φυσιολογικά μαθαίνουν καθημερινά καινούριες λέξεις, χρησιμοποιούν μεγάλες και σύνθετες προτάσεις για να εξυπηρετήσουν τους στόχους τους και μιλούν για γεγονότα στο παρελθόν και στο μέλλον με τρόπο που προσεγγίζει τον ενήλικα (Τουριάδου, 1995).

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ Π.Α.

- Για την μελέτη της ανάπτυξης της γλώσσας των παιδιών με π.α. έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση η πορεία ανάπτυξης της γλώσσας των ακουόντων παιδιών (Λαμπροπούλου, Χατζηκακού και Βλάχου, 2003).
- Συνολικά έχει φανεί ότι τα παιδιά με π.α.:
 - έχουν σημαντικές ελλείψεις στην ανάπτυξη του λεξιλογίου και στην εκμάθηση των γραμματικών και συντακτικών κανόνων της γλώσσας της κοινότητας των ακουόντων,
 - δυσκολεύονται στη διάκριση ήχων και στην ακουστική παρακολούθηση σε περιβάλλον με ηχητικές παρεμβολές,
 - έχουν κακή ακουστική μνήμη,
 - έχουν ασυνήθιστα δυνατή ή χαμηλή φωνή (Λαμπροπούλου, Χατζηκακού και Βλάχου, 2003).

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ 1

- Οι «μέθοδοι» επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση των μαθητών με π.α. είναι:
 - η προφορική μέθοδος,
 - η μέθοδος της ολικής επικοινωνίας και
 - η μέθοδος που έχει αναπτυχθεί με βάση τη δίγλωσση διαπολιτισμική προσέγγιση (Κουρμπέτης και Χατζοπούλου).
- Οι μέθοδοι αυτοί σχετίζονται:
 - με τον τρόπο επικοινωνίας εκπαιδευτικών – μαθητών
 - με την γλώσσα ως μέσον για τη διδασκαλία
 - με την γλώσσα ως στόχο της εκπαίδευσης.
- Όλες οι μέθοδοι έχουν ως στόχο την εκμάθηση της γλώσσας της ευρύτερης κοινότητας, αλλά υπάρχουν βασικές διαφοροποιήσεις οι οποίες αφορούν:
 - στο αν ο κύριος σκοπός τους είναι η ανάπτυξη ομιλίας ή η ανάπτυξη της γραπτής μορφής της γλώσσας της ευρύτερης κοινότητας και
 - στον τρόπο που κάθε μια από αυτές προσεγγίζει τον μαθητή με π.α.

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ 2

- ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ: Η ομιλία είναι το μοναδικό μέσο επικοινωνίας αλλά και ο στόχος της εκπαίδευσης των μαθητών. Χαμηλά επιτεύγματα ως προς την ομιλία, αλλά και ακαδημαϊκά.
- ΟΛΙΚΗ: Χρήση οποιοδήποτε τρόπου είναι αναγκαίος με στόχο την επικοινωνία και την μάθηση. Έμφαση στη χρήση του οπτικού καναλιού. Θετικά αποτελέσματα τόσο στην ομιλία όσο και στον γραπτό λόγο.
- ΔΙΓΛΩΣΣΗ: Η νοηματική θεωρείται φυσική γλώσσα των μαθητών. Χρησιμοποιείται ως γλώσσα επικοινωνίας και διδασκαλίας, αλλά και ως γλώσσα-στόχος που διδάσκεται και καλλιεργείται συστηματικά. Πρώιμη παρέμβαση και εκμάθηση νοηματικής γλώσσας από τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς. Υψηλότερα ακαδημαϊκά επιτεύγματα.
- Η ένταξη των μαθητών που «απέτυχαν» με τα προγράμματα προφορικής εκπαίδευσης, σε δίγλωσσα προγράμματα, είναι μια προβληματική τακτική πέρα τελείως από τη φιλοσοφία της διγλωσσίας, η οποία καλό θα είναι να αποφεύγεται (Κουρμπέτης και Χατζοπούλου).

ΠΑΙΔΙΑ ΜΕ ΚΟΧΛΙΑΚΟ

- Το κοχλιακό εμφύτευμα είναι μια ηλεκτρονική συσκευή σχεδιασμένη για να παρέχει βελτιωμένη αντίληψη του ήχου και δυνατότητα καλύτερης κατανόησης της ομιλίας σε άτομα με π.α.
- Το κοχλιακό εμφύτευμα δεν μεταφέρει τον ήχο όπως τον μεταφέρει ένα κανονικό ακουστικό.
- Το παιδί πρέπει να μάθει να ερμηνεύει τους ήχους και να τους μεταφράζει σε ήχους της καθημερινότητας.
- Ο χρόνος ανάπτυξης του εκφραστικού λόγου και της ομιλίας του παιδιού με κοχλιακό θα εξαρτηθεί από τη χρονολογική του ηλικία, την εκπαίδευση που έχει δεχθεί πριν την ενίσχυση της ακοής του, αλλά και το επίπεδο κατανόησης του λόγου.

ΣΤΟΧΟΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

- Στην εκπαίδευση θεωρούμε ως γλώσσα το σύνολο των τυποποιημένων συμβόλων, σημείων, ήχων ή κινήσεων, που συνθέτουν έναν κώδικα επικοινωνίας, ο οποίος αποτελεί μέσο ανταλλαγής μηνυμάτων (Μπαμπινιώτης, 1998).
- Στόχος μας πρέπει να είναι η ανάπτυξη της γλώσσας και όχι ενός μέρους της (ομιλίας).
- Σκοπός της γλωσσικής διδασκαλίας είναι η καλλιέργεια των επιμέρους μερών της γλώσσας (φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό, πραγματολογικό).
- Ειδικότερα στόχοι που επιδιώκονται για την προσχολική ηλικία είναι:
 - να μπορεί να κατανοεί τη γλώσσα, αλλά και να παράγει ομιλία αντιληπτή από τους άλλους, στα πλαίσια πραγματικών καταστάσεων επικοινωνίας,
 - να μπορεί να συμμετέχει σε διάλογο,
 - να διατυπώνει ερωτήσεις και να απαντά σε ερωτήσεις,
 - να ανακοινώνει επιθυμίες, σκέψεις, προτάσεις
 - να αφηγείται.

ΜΕΘΟΔΟΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

- Υπάρχουν 2 μέθοδοι διδασκαλίας και ανάπτυξης της γλώσσας (Κουρμπέτης και Χατζοπούλου):
 - **Φυσική μέθοδος** (μητρική ή μέθοδος Lexington): Επαφή με τη γλώσσα με φυσικό τρόπο μέσω κοινωνικής αλληλεπίδρασης (παιχνίδι, δραστηριότητες, αφηγήσεις)
 - **Δομημένη μέθοδος**: Αυστηρά οργανωμένη σε βήματα διδασκαλίας - μάθηση της γλώσσας μέσα από απομνημόνευση & ασκήσεις εμπέδωσης των γνώσεων
- Προγράμματα διδασκαλίας που συνδυάζουν τις 2 μεθόδους, βασιζόμενα στην θέση ότι η διδασκαλία της γλώσσας θα πρέπει να είναι δομημένη και προγραμματισμένη καλά, αλλά η μάθηση θα γίνεται με φυσικό τρόπο (Streng, 1972).

Α.Π. ΝΗΠ. – ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 1

- ◉ Να αντιληφθούν την έννοια του ήχου καθώς και το ότι τα ακουστικά ερεθίσματα μπορούν να μας δώσουν χρήσιμες πληροφορίες για το περιβάλλον.
- ◉ Να μπορούν να δείξουν πότε ακούν έναν συγκεκριμένο ήχο (ανίχνευση ήχου).
- ◉ Να μπορούν να διακρίνουν διάφορους ήχους του οικείου περιβάλλοντος και να αναγνωρίζουν την πηγή τους.
- ◉ Να διακρίνουν την ανθρώπινη φωνή από τους υπόλοιπους περιβαλλοντικούς ήχους και την γυναικεία από την ανδρική φωνή.
- ◉ Να αναγνωρίζουν ακουστικά το όνομά τους και να το διακρίνουν από άλλα ονόματα.
- ◉ Να αντιληφθούν τα χαρακτηριστικά των ήχων (ένταση – συχνότητα – διάρκεια).

Α.Π. ΝΗΠ. – ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 2

- Να αναγνωρίζουν τα βασικά ηχητικά σχήματα που υπάρχουν στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις (θυμωμένη ομιλία, λυπημέ-νη, χαρούμενη, τρομαγμένη, «απλή»)
- Να προσέχουν ότι οι λέξεις διαφέρουν σε μέγεθος και σε φωνήματα.
- Να αρχίσουν να επιχειρούν να διακρίνουν λέξεις από τα στοιχεία που μπορούν να ακούσουν, ακόμα κι όταν όλες οι λεπτομέρειες δεν τους είναι ακουστικά αντιληπτές.
- Να αντιλαμβάνονται ότι οι φράσεις μπορεί να γίνουν αναγνωρίσιμες από λογικό συνδυασμό μέρους των στοιχείων τους που μπορούν να προσεγγίσουν ακουστικά.
- Να ξεχωρίζουν βασικούς ρυθμούς σε γνωστά παιδικά τραγούδια.

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ - ΠΡΟΣΛΗΨΗ

- Να αναπτύξουν αρχικά οπτική επαφή με τον συνομιλητή τους.
- Να παρακολουθούν το βλέμμα των άλλων αντλώντας πληροφορίες από αυτό.
- Να παρακολουθούν αντικείμενα και εικόνες που δείχνουν οι άλλοι.
- Να συμμετέχουν σε παιχνίδια αλλαγής ρόλων.
- Να μιμούνται παιχνίδια και δραστηριότητες αναπτύσσοντας την παρατηρητικότητα τους.
- Να κατανοούν απλές εντολές και καθημερινές οδηγίες.
- Να κατανοήσουν ότι οι άνθρωποι και τα αντικείμενα έχουν ονόματα.
- Να παρακολουθούν μια μικρή ιστορία με εικόνες και να δείχνουν κάποιες από τις εικόνες της ιστορίας όταν τους τις ονομάζουμε

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ – ΕΚΦΡΑΣΗ 1

- Να παίρνουν την σειρά τους στην επικοινωνία αλλάζοντας ρόλους ομιλητή/ ακροατή.
- Να εκφράσουν τις επιθυμίες τους.
- Να αναφερθούν σε κάτι.
- Να τραβούν την προσοχή σε πρόσωπα, αντικείμενα ή γεγονότα χρησιμοποιώντας τη φωνή τους ή ένα σχετικό λεξιλόγιο.
- Να χρησιμοποιούν λέξεις ή μικρές φράσεις συνδεδεμένες με καθημερινές ρουτίνες μιμούμενα ή αυθόρμητα.
- Να αναφέρονται σε παρόντα ή απόντα αντικείμενα ή πρόσωπα και να απαντούν σε απλές ερωτήσεις χρησιμοποιώντας ένα βασικό λεξιλόγιο.
- Να εκφράζουν άρνηση χρησιμοποιώντας ένα σχετικό λεξιλόγιο/λέξεις ή αρνητικές φράσεις και απλές ερωτήσεις με μικρές φράσεις χρησιμοποιώντας τα αντίστοιχα σχήματα επιτονισμού.

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ – ΕΚΦΡΑΣΗ 2

- ◉ Να χρησιμοποιούν ένα βασικό λεξιλόγιο/ λέξεις ή φράσεις για να περιγράψουν ενέργειες, καταστάσεις και να απαντούν σε ερωτήσεις που αφορούν δράση, για να περιγράψουν ιδιότητες αντικειμένων, να περιγράψουν κτήσεις προσώπων και να απαντούν σε σχετικές ερωτήσεις, να περιγράψουν τη σειρά των γεγονότων και αλλαγές που σχετίζονται με το χρόνο, να απαντούν σε ερωτήσεις που σχετίζονται με τη χρονική διαδοχή, να εξηγούν και να ερμηνεύουν απλές αιτιολογικές σχέσεις και να απαντούν σε απλές ερωτήσεις που απαιτούν στοιχειώδη επιχειρηματολογία.
- ◉ Να συμμετέχουν σε συζητήσεις και να χρησιμοποιούν στοιχειώδη επιχειρηματολογία με σωστές κύριες και δευτερεύουσες προτάσεις.
- ◉ Να βελτιώνουν και να εμπλουτίζουν τον προφορικό τους λόγο.
- ◉ Να παρατηρούν και να περιγράφουν μία σειρά εικόνων.

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ - ΟΜΙΛΙΑ

- Να αποκτήσουν έλεγχο της αναπνοής τους μέσα από παιχνίδια.
- Να συμμετέχουν σε παιχνίδι με τη γλώσσα και τα χείλια.
- Να χρησιμοποιούν τη φωνή τους και να παράγουν ήχους επαναλαμβάνοντας την ίδια συλλαβή ή συνδέοντας διαφορετικές συλλαβές σε φωνητικό παιχνίδι με μίμηση ή αυθόρμητα.
- Να αποκτήσουν φωνητικές δεξιότητες απαραίτητες για την ανάπτυξη ομιλίας.
- Να αρχίσουν να μιμούνται φωνητικούς ήχους μεγάλης και μικρής διάρκειας.
- Να αρχίσουν να αποκτούν επίγνωση της έντασης της φωνής τους και να προσπαθούν να την διαφοροποιούν συνειδητά.
- Να χρησιμοποιούν απλές φράσεις/προτάσεις.

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ - ΑΝΑΓΝΩΣΗ

- Παρατηρούν και περιγράφουν μία σειρά εικόνων, φωτογραφιών.
- Αναγνωρίζουν τις βασικές εκδοχές του γραπτού λόγου και συνειδητοποιούν ότι οι διαφορετικές αυτές εκδοχές μεταφέρουν μηνύματα.
- Υιοθετούν βασικές συμβάσεις ανάγνωσης του αλφαριθμητικού συστήματος γραφής.
- Προσέχουν και κατανοούν μία διήγηση, ένα κανόνα παιχνιδιού ή απλά κείμενα.
- Απομνημονεύουν πολύ μικρά κείμενα.
- Αναγνωρίζουν οικείες λέξεις στο περιβάλλον και μέσα σε κείμενα.
- Παίρνουν πληροφορίες από διάφορες πηγές, στις οποίες συνυπάρχουν γραπτός λόγος και εικόνα.
- Εντοπίζουν τον τίτλο, το συγγραφέα και άλλα στοιχεία του βιβλίου.
- Συνειδητοποιούν σταδιακά τη σχέση ανάμεσα στα φωνήματα της ομιλούμενης γλώσσας, τα γράμματα και το δακτυλοσυλλαβισμό.

Α.Π. ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ - ΓΡΑΦΗ

- Να κατανοήσουν την δυνατότητα έκφρασής τους δια μέσου γραφικών συμβόλων. (π.χ. ιστορία μέσα από ζωγραφική)
- Να ενθαρρύνονται να δακτυλοσυλλαβίζουν απλές λέξεις και σταδιακά να αντιληφθούν την σχέση του δακτυλικού αλφάβητου με τα γράμματα.
- Να αντιληφθούν ότι η γραπτή γλώσσα και ο δακτυλοσυλλαβισμός είναι μια δυνατότητα έκφρασης με την οποία μπορούμε να εκφράσουμε ότι και με την νοηματική γλώσσα.
- Να χρησιμοποιούν την γραφή λειτουργικά κατά την διάρκεια του καθημερινού τους προγράμματος.
- Να ενθαρρύνονται να γράφουν όπως μπορούν.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Ο λόγος του παιδιού εξελίσσεται, γι αυτό πρέπει να αλλάζουμε συνεχώς το γλωσσικό επίπεδο του λόγου που του απευθύνουμε.
- Η ανάπτυξη της γλώσσας είναι μια κοινωνική διαδικασία και σαν τέτοια θα πρέπει να πραγματοποιείται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση και ποτέ να μην απομονώνεται από αυτή.
- Η ανάπτυξη της γλώσσας θα πρέπει να στηρίζεται στην ταυτόχρονη κατάκτηση των διαφόρων στοιχείων της (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία και πραγματολογία).
- Η κατάκτηση του συντακτικού μέρους της γλώσσας θα πρέπει να γίνεται με αναπτυξιακό τρόπο αρχίζοντας από απλές προτάσεις και προχωρώντας σε ολοένα και πιο σύνθετες.
- Όταν γίνονται λάθη, δίνουμε έμμεσα στο παιδί πολλές ευκαιρίες να έρθει σε επαφή με το σωστό γλωσσικό σχήμα ή φώνημα – δεν διορθώνουμε.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Ο λόγος που να απευθύνουμε στο παιδί θα πρέπει να συμφωνεί με το κεκτημένο γλωσσικό επίπεδο του παιδιού.
- Οι χειρονομίες, η έκφραση και η πλούσια προσώδια βοηθούν και συμπληρώνουν το νόημα .
- Παρέχουμε ευκαιρίες στα παιδιά φυσικά και αβίαστα να περάσουν από τα στάδια που περνούν όλα τα παιδιά στην διαδικασία της ανάπτυξης ομιλίας.
- Η ταυτόχρονη χρήση ομιλίας και νοημάτων με βάση τη σύνταξη και τη γραμματική της γλώσσας των ακουόντων βοηθά την ανάπτυξη της γλώσσας της ευρύτερης κοινότητας.
- Όταν ο διάλογος είναι δύσκολος, μπορούμε να δίνουμε επιλογές στα παιδιά (αυτό ή το άλλο;) ή ευκαιρίες για να απαντήσει με ναι/όχι σε μία επιλογή.

Βοηθητικό υλικό

- ΑΠΣ για μαθητές με προβλήματα ακοής για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (2004)
- Χατζοπούλου, Μ. και Κουρμπέτης, Β. «Εκπαίδευση παιδιών με προβλήματα ακοής», στο Εξειδικευμένη Εκπαιδευτική Υποστήριξη για ένταξη μαθητών με αναπηρία ή/και ε.ε.α.
- Κουρμπέτης, Β και Χατζοπούλου, Μ «Περίληψη οδηγού επιμόρφωσης κωφών»
- Λαμπροπούλου, Β, Χατζηκακού, Κ. και Βλάχου, Γ. (2003). Η ένταξη και η συμμετοχή των κωφών/βαρήκοων μαθητών σε σχολεία με ακούοντες μαθητές.